

ABOUT THE RELIGIOUS IMPORTANCE OF TAO-KLARJETI

TAO-KLARJETI'NİN DİNİ ÖNEMİ ÜZERİNE

ტაო-კლარჯეთის რელიგიური მნიშვნელობის შესახებ

Onur Guven

Ankara, Degree seeker at Gendarmerie and Coastguard Academy

ORCID: 0000-0002-3640-2816

onurguven08@gmail.com

0539 237 55 10

Abstract

In Georgian historiography the North-East parts of Anatolia, in particular Artvin, Erzurum, Ardahan and Kars are referred as part of Tao-Klarjeti. The mentioned region had gained particular importance during the IX-XII centuries. Here, even back to the era of King Vakhtang Gorgasali had started the building of the monastery, that took intensive form during the later period, when the Tao-Klarjeti kingdom. In the written source of the Xth century, "The life of the Gregory of Khandzta", we encounter the information that a priest from Kartli came to Klarjeti and enhanced the monastery-building and trained students. During the IXth century Ashot I The Great who had been expelled by the Arabs had moved to Klarjeti and established a kingdom there. Ashot I the Great and his descendants had helped Gregory of Khandzta in establishing the monasteries in Klarjeti and therefore assisted the establishment of spiritual culture in the region. During the later period, the Bagration dynasty had been divided into three branches: the main branch-Bagrationi's of Tao, the Kingdom of Georgia and the Bagrationi's of Klarjeti. During the later period the Bagrationi's of Tao had become stronger and they had assisted in building the new monasteries during the Xth century. By establishment of the monasteries in Tao-Klarjeti, the establishment of schools and educational institutions had also been present, where the Christian religion, philosophy, foreign languages and arts had been taught. Apart from this, these institutions were the places, where the stories about the saints had been written, where the original religious songs and theological texts had been produced. To sum up, we should say that these territories played significant part in the development of the Georgian culture and therefore, it deservedly had been called as "Georgian Sinai".

Keywords: Tao, Klarjeti, Artvin, Erzurum, Church, Monastery.**Onur Güven**

Ankara, Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, Araştırma Görevlisi

ORCID: 0000-0002-3640-2816

onurguven08@gmail.com

0539 237 55 10

Özet

Kuzeydoğu Anadolu'nun Artvin, Erzurum, Ardahan ve Kars'ın bir kısmını içine alan sınırları, Gürcü tarihçiler tarafından "Tao-Klarjeti" olarak adlandırılır. Bölge özellikle IX.-XII. yüzyıllar arasında önem kazanmıştır. Bölgede Kral Vakhtang Gorgasali ile başlayan kilise-manastır inşası, Tao-Klarjeti Prenslığı zamanında giderek artış göstermiştir. X. yüzyılda "Grigol Handzta'nın

Hayatı" adlı eserden edinilen bilgilere göre, Kartli'den Klarjeti'ye gelen bir rahip bölgede manastır inşa faaliyetlerinden ve öğrenci yetiştirmekten sorumlu olmuştur. IX. yüzyılın sonunda Ashot Kurapatat, Arap baskısından kurtulmak için Klarjeti'ye gelerek burada bir prenslik kurmuştur. Kendisi ve sonrasında gelenler Grigol Handzta'nın manastır hareketlerini desteklemiş ve dini yaşamı koruma altına almışlardır. Daha sonra Bagratlı hanedanlığı üç kola ayrılmıştır. Bunlar; Ana kol Tao, Kartvel Krallığı ve Klarjeti şeklindedir. İlerleyen dönemlerde Tao kolu güçlenmiş ve burada X. yüzyılın ikinci yarısında yeni manastırlar inşa edilmiştir. Tao-Klarjeti bölgesinde manastırlara okul ve eğitim veren diğer kurumlar da dâhildir. Buradaki sistemde Hıristiyan inancı, felsefe, yabancı dil eğitimi ve sanat gibi beceriler öğretilmektedir. Bunu yanı sıra azizlere ait eserler yazılmış, orijinal ilahiler bestelenmiş ve teolojik metinler oluşturulmuştur. Netice itibarıyla bu saha, yüzyıllar boyunca Gürcü kültürünün gelişiminde önemli rol oynamış ve bundan dolayı *Gürcistan'ın Sinası* unvanını almıştır.

Anahtar Kelimeler: Tao, Klarjeti, Artvin, Erzurum, Kilise, Manastır

ონურ გიუვენ

ჟანდარმერიისა და სანაპირო დაცვის აკადემიის ხარისხის მაძიებელი
ანკარა, თურქეთი
ORCID: 0000-0002-3640-2816
onurguven08@gmail.com
0539 237 55 10

აბსტრაქტი

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ჩრდილო-აღმოსავლეთი ანატოლიის ართვინის, ერზურუმის, არდაჰანის და ყარსის მხარის ერთ ნაწილი იწოდება ტაო-კლარჯეთად. აღნიშნულმა მხარემ განსაკუთრებული მნიშვნელობა შეიძინა IX.-XII საუკუნეებში. აქ, ჯერ კიდევ ვახტანგ გორგასლის დროს დაიწყო სამონასტრო მშენებლობა, რომელმაც უფრო ინტენსიური ხასიათი ტაო-კლარჯეთის სამეფოს არსებობის პერიოდში მიიღო. მეათე საუკუნის წერილობითი ძეგლიდან „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ მიღებული ინფორმაციის მიხედვით, ქართლიდან კლარჯეთში ჩამოსულმა ღვთისმსახურმა გაშალა საეკლესიო მშენებლობა და გამოზარდა მოწაფეები. მეცხრე საუკუნის ბოლოს არაბთაგან დევნილი აშოტ კურაპალატი კლარჯეთში გადავიდა და სამეფო დაარსა. იგი და მისი მემკვიდრენი ხელს უწყობდნენ გრიგოლ ხანძთელის მიერ წამოწყებულ სამონასტრო მშენებლობას და მფარველობას უწევდნენ სულიერ ცხოვრებას. შემდეგში, ბაგრატიონთა დინასტია სამად დაიშალა: ძირითადი-ტაოს ბაგრატიონთა შტო, ქართველთა სამეფო და კლარჯეთის ბაგრატიონები. მომდევნო პერიოდში ტაოს ხაზი გაძლიერდა და აქ, მეათე საუკუნის მეორე ნახევარში ახალი მონასტრები იქნა აგებული. ტაო-კლარჯეთის მხარეში სამონასტრო მშენებლობა-მოღვაწეობასთან ერთად იგულისხმება სკოლების და სხვა საგანმანათლებლო დაწესებულებების არსებობაც. სადაც ისწავლებოდა ქრისტიანული სარწმუნოება, ფილოსოფია, უცხო ენები და ხელოვნება. ამას გარდა, იწერებოდა წმინდანთა ცხოვრებანი, ორიგინალური საგალობლები და თეოლოგიური ტექსტები. საბოლოოდ უნდა ითქვას, რომ ამ ტერიტორიამ ქართული კულტურის განვითარების საქმეში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა და ამის გამო *საქართველოს სინაი* დაერქვა.

საკვანძო სიტყვები: ტაო, კლარჯეთი, ართვინი, ერზურუმი, ეკლესია, მონასტერი

Kolhis, Gürcü tarihinin batıdaki ilk büyük uygarlık merkezi olup Batum ve civarı merkez olmak üzere zaman zaman yukarı Çoruh vadisine hatta Trabzon'a kadar genişler. Bu uygarlık Gürcülerin kültür, dil, din ve etnik gelişiminde büyük yer tutar. Arkeolojik buluntular buradaki yerleşimin Neolitik Çağa kadar uzandığını göstermektedir (Lang, 1997: 19). Bu bölgenin içerisinde yer alan Tao-Klarjeti için zaman zaman farklı adlandırmalar yapılmıştır. Yöreyle İllia Chavcavadze "Osmanlı Gürcistanı", Giorgi Kazbegi "Türkiye Gürcistan'ı", Ivane Javakşvili ve Viktor Nazadze "Zemo, Yukarı Kartli", Ekvtime Takaişvili "Müslüman Gürcistan'ı", Sergi Cikia "Gürcistan Vilayeti" ve Mihago Tsereteli "Gürcü ulusunun eski sahası, eski Gürcistan" demektedir (გვიანდელი კოპლატაძე, 2004: 9). Ekvtime Takaişvili biraz abartarak "Müslüman Gürcistan'ın" neredeyse tüm Çoruh havzasını oluşturduğunu söylemektedir. Acara'nın küçük bir eyaleti olan Batum dışında Kars, Eski Ardahan ve bir zamanlar Ardahan'a ait olan Posof nehri havzasında olan yerin tümü ona göre bu sınırlar içerisindeydi. Ancak genel itibarıyla Gürcü literatüründe Çoruh Havzası ve Kür nehrinin üst kısmı Tao-Klarjeti olarak isimlendirilir (თყაბუაშვილი, 1991: 197.)

Tao-Klarjeti tabiri akademik literatüre XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren girmiştir. Genel olarak tarihsel Meskheti, Zemo Kartli veya Samstkhe-Saatabago olarak adlandırılan coğrafyaya karşılık gelir.(Burçuladze vd. , 2018: 13). Meskheti, Çoruh Havzası ile Kür nehrinin kuzey kısmını birleştirmektedir. Bu bölgenin etrafı dağlarla çevrilidir. Kuzeyde Meskheti sıradağları, doğuda Cavakheti dağları, batıda Doğu Karadeniz dağları, güneyde Çoruh ve Kür'ü Fırat ile Aras havzalarından ayıran dağlar yer almaktadır. Ayrıca Meskheti sıradağlarından çıkan Yanlızçam (Arsiani) dağları doğu ve batı olmak üzere iki kısma ayrılır. Doğu kısmını Kür'ün yukarı kesimi, batı kısmını Çoruh Havzasının tamamı kapsamaktadır (Burçuladze vd. , 2018: 16).

Vahuşti Bagrationi'nin notlarında Klarjeti'den bahsederken Çoruh Havzası ile ilgili olarak bazı bilgiler bulunmaktadır. Klarjeti için "Colarzene" ifadesini kullanan Vahuşti'ye göre "Çoruh Nehri ve Kür arasında uzanır; doğuda Kola/Göle, güneyde Taochi (Tao/Taoskari), kuzeyde Moschi (Mesheti) bulunmaktadır, sonra tüm Çoruh vadisine Klarjeti denmektedir." Devamında; "Klarjeti ülkesindeki Çoruh adında büyük bir nehir bulunmaktadır. Nehir, İridjlou Dağından (Deveboynu Geçidi) çıkan ve doğuda Khwaramzé köprüsüne (Aşağı Çoruh Nehri üzerindeki köprü) kadar hafif bir eğilimle güneyden kuzeye doğru akmaktadır. Bu köprü'nün altında bir köşe oluşmuştur ve özellikle Nigali'den itibaren kuzeyden batıya doğru akar ve Batum'un altında denize dökülür. Uzunluğu, denizden İridjlou Dağına (Deveboynu Geçidi) kadar uzanmaktadır. Taş ve kayalıklarla dolu akarsu derinliğinde büyük bir hızla akış göstermektedir. Balığı oldukça boldur; özellikle dağlara doğru alabalık fazla bulunur; suyunun tadı iyi ve sağlığa faydalıdır; sadece içecek olarak kullanılır. Eğer bu su, Erge'de, Gonia'da ve Batum'da değilse sulamak gibi diğer hiçbir kullanım için tercih edilmez. Gouria'yı, Batum'u, Gonia'yı ve Erge'yi betimlerken Acara Nehri'nin su kesişiminden Erge'nin altına kadar olan alanı ele alırız. Çoruh Nehri, doğuda Zarzma (günümüzde Gürcistan/Adigeni ve çevresi) ve Acara arasındaki bir dağdan çıkan, doğudan batıya doğru akış gösteren Acara Nehri'ni kapsamaktadır." tanımlamasını yapmıştır (ბაგრატიონი, 1904: 224).

Tao, Klarjeti bölgesinin bütün güney kısmını kapsıyordu. Bölgedeki en güzel kiliseler batıdaki Tortum Çayı ve Çoruh vadisinin yakınında yer alır. Tao'nun orta kısmında, Klarjeti'nin merkezi Ardanuç bulunmaktadır. Tüm bölgenin eski başkenti ve yukarı İberia olarak bilinen geniş bir bölgeyi temsil eder. Ardanuç dışında kalan diğer önemli bölgeler Oltu ve Penek'tir. Tao'nun doğu kısmı Tortum vadisi ile ayrı yüksekliği sahiptir. Oltu-Penek burada önemli iki vadiyi oluşturmakta ve son derece düzlük-geniş bir coğrafyaya sahiptirler (Sinclair, 1989: 1-5). Tao, Çoruh'un orta kısmını sağ ve sol kollarıyla birlikte kapsamakta ve Amier ve İmier Tao olarak iki bölüme ayrılmaktadır. İki bölüm arasındaki sınır Oltisistskali'nin (Oltu çayı) aşağı kısmı ile Bardusistskali'den (Bardu çayı) geçmekteydi. Söz konusu bölümler kendi içinde küçük yer adları barındırmaktadır. Gurci Boğazi, Asis Pori, Bana, Taoskari, Panaskerti, Tortumi gibi. İmier, Tao'nun

merkezi yerleşimi (ცხე-ქალაქი) olan Oltu'dur. Amier Tao, IX-X yüzyıl aralığında Kalmakhi, Panaskerti, Bana gibi yerleri bünyesinde barındırmıştır (Burçuladze vd. , 2018: 17). Tao, aynı zamanda Ermenilerin de sahiplendiği bir yerdir. Tayk ismiyle Ermeni tarih yazımında da kendine yer bulmaktadır. Taokhoi, Tayk ülkesi, Ermenistan'ın geleneksel on beş bölümünden en eskilerinden birisidir (Hewsen, 1992: 204). Tao ismi Urartu kaynaklarında geçen tarihi Diauehi ülkesi ile bağlantılı olduğu ileri sürülmüştür. Bu isim Gürcülerde Tao, Greklerde Taochian ve Ermenilerde Tayk ya da Daik olarak farklı biçimlerde varlığını sürdürmüştür. Kaynaklarda Diauehi bölgesi, Pasin ovasından kuzey yayla vadilerine, Oltu vadisinden Aras-Pasin boyunca olan yerler olarak ifade edilmiştir. Ayrıca Diauehi toprakları, Çoruh vadisinin üst kollarına uzanmıştır. (Sagona, 2004: 25-28). Gerçekte Diauehi ülkesinin sınırlarını belirlemek zordur. Bu konu hakkında araştırmacılar çeşitli görüşler ileri sürse de ortak merkez olarak Erzurum ve çevresi olduğu yönündedir. Arkeolojik veriler incelendiğinde Paleolitik Çağ'dan itibaren bölgede yerleşim izleri görülmektedir. Urartu kaynaklarından varlığını öğrendiğimiz Diauehi'daki topluluk, M.Ö. I. bin tarihinde Erzurum'da, Hayaşa Krallığının mirasçısı olarak kaleler inşa etmişlerdir. Yaşanan mücadeleler sonucunda Urartular tarafından toprakları ele geçirilerek ortadan kaldırılmıştır (Ceylan, 2017: 519 vd).

Tao'nun kuzeyinde Klarjeti bölgesi bulunmaktadır. Çoruh nehrinin aşağı bölümünün dışında deniz kıyısını da kapsamaktadır. Çoruh nehrinin ağzı ile Hopa arasındaki coğrafya, Gürcü tarihi kaynaklarında "Klarjeti'nin deniz kıyısındaki ucu" şeklinde isimlendirilmekteydi. Klarjeti'nin içerisinde olan yerler Borçka/Porçkha, Tukharisi, (Kayadibi Köyü, Şavşat) Ardanuç/Artanuci, Nigali (Artvin Merkez/Livane) ve Murgul'dur. Bunun dışında Şavşat/Şavşeti de bulunmaktadır. (კარალოძე, 2016: 8; Burçuladze vd. , 2018: 17-18). Kartlis Tskhovreba'da Klarjeti ile alakalı geçen ilk bilgiler Nuh Tufanından sonra insanlığın yeniden yeryüzüne dağılması ile ilgili rivayette yer bulmaktadır. Togarma'nın kudretli sekiz oğullarının adları; Haos, Kartlos, Bardos, Movakan, Lekos, Heros, Kavkas ve Egros'tur. Togarma, ülkesini ve ailesini sekiz güçlü-kuvvetli oğulları arasında taksim etmiştir. Oğlu Kartlos'a verilen yerler arasında doğrudan Heret ve Berduc (Kvemo Kartli/Borçalı), batıda Karadeniz'i, güneyden - batıya doğru akan ve suları kuzeyde Kür ile birleşen ve Klarjeti ile Tao arasında denize dökülen Berduc'un (Kvemo Kartli/Borçalı) kaynağına kadar olan dağı, kuzeyden de Ghado Dağını (Lih) kapsamaktaydı. (ქართლის ცხოვრება, 2011: 4).

M. Ö. IV. yüzyılda Makedonyalı İskender gönderdiği ordularla bölgeyi ele geçirdikten sonra buranın idaresini komutanlarından Azon'a bırakmıştır (ქართლის ცხოვრება, 2011: 16). İskender'in faaliyetlerinden sonra dağılık halde kalan Gürcü boyları, Parnavaz'ın önderliğinde birleşerek Azon'a karşı harekete geçmişler ve günümüzde Ardahan yakınlarında bulunan mevkide (Kacta-Kalak) yapılan savaşı kazanmışlardır. Bunun neticesinden Parnavaz liderliğinde ilk Kartli Krallığı kurulmuştur. Kral Parnavaz ele geçirdiği toprakları sekiz bölgeye ayırarak taksim etmiştir. Azon'a karşı yapılan savaşta yararlılıkları görülen komutanlarını bu bölgelere eristavi olarak atamıştır. Cavaheti, Kola (Göle) ve Ardahan, Tsunda'ya beş eristavi; Klarjeti'ye 7 eristavi gönderilmiştir (ქართლის ცხოვრება, 2011: 17-20; Lang, 1997: 75). Böylece bölgede Gürcü idaresi tesis edilmiştir.

İberia Kralı Mirian (265-342) zamanında Azize Nino'nun¹ yönlendirmesiyle Hıristiyanlık dinini kabul edilmiştir (ქართლის ცხოვრება, 2011: 62 vd.). Kral Mirian'ın ismi IV. yüzyıl Gürcü

¹ Gürcü milli geleneğine göre İberia'nın kitlesel vaftizi şöyle anlatılmıştır: Gürcülere Hıristiyanlığı tanıtan ve kabul ettiren Azize Nino, Kapadokya şehrinde, Roma İmparatoru Maxisimianus'un başkomutanı olan Zavulon'un ailesinde dünyaya gelmiştir. Onun Hıristiyan olan anne ve babası Zavulon ve Susana kızlarını da bu inanca göre yetiştirmişlerdir. Günün birinde Nino İsa'nın gömleğinin İberia'nın başkenti Mtsketha'da

ve V. yüzyıl Ermeni kaynaklarında Hıristiyanlığı kabul eden ve resmi devlet dini sayan ilk İberia Kralı olarak geçmektedir. İberia'nın kitlesel olarak Hıristiyanlığı kabul etmesi IV. yüzyılda gerçekleşmiştir. Ancak kesin bir tarih verilmesi konusu tartışmalıdır. 317, 318, 324 gibi tarihler verilse de İvane Javakhishvili en çok 326 ve 337 tarihleri arasında durmuştur. (ჯავახიშვილი, 1979: 234). Kral Mirian, yeni kilisenin ilk rahibi olan İoane'yi başka rahiplerin isteği üzerine Roma İmparatoru I. Constantinus'a göndermiştir. Mirian daha sonra dini eğitim için daha fazla rahip ve kilise inşa etmek amacıyla İoane'yi tekrar Constantinopolis'e yollamıştır (Anchabadze, 2009: 16-17). Roma İmparatoru Constantinus, Hz. İsa ile bağlantılı kutsal bazı malzemeleri vermiş, ayrıca gerekli görünen yerlere imparator adına kiliseler inşa edilmesini istemiştir.

Rahip aldığı malzemeleri, birkaç mimar ile birlikte kilise inşa edilmesi için Eruşeti'ye bırakmıştır. Ancak kutsal malzemeler VII. Yüzyılda Doğu Roma İmparatoru Heraclius tarafından Constantinopolis'e getirilmiştir (ქართლის ცხოვრება, 2011: 168-178; Brosset, 2003: 94 vd.). Bakar'ın oğlu Kral Mirdat (364-379) döneminde Klarjeti bölgesinin dini anlamda iyileştirilmesi için faaliyette bulunulmuştur. Kral Mirdat, kilisesi olmayan Klarjeti vadisinde, Tukharisi kalesinde² kiliseler inşa ettirmiştir. Ayrıca Tsunda ve Eruşeti'ye de kilise yaptırmış ve Eruşeti'ye kendi yaptırdığı haçları göndermiştir (ქართლის ცხოვრება, 2011: 104).

Tao-Klarjeti'nin siyasi idari ve dini anlamda yükselişe geçmesi Kral Vakhtang Gorgasali zamanında gerçekleşmiştir. V. yüzyılda Doğu Roma ile amansız bir savaşa tutuşan Kral, Klarjeti'ye gelmiş ve burada Doğu Roma'ya üstünlük sağlamıştır. İmparatoru bölgeden uzaklaştırmış, topraklarını geri almış ve dönerken de süt kardeşi Artavaz'ı, Ardanuç eristavi atayarak ondan bölgeye kilise ve manastırlar yapmasını istemiştir. Bu doğrultuda Opiza Manastırı³ ile Daba, Mere, Şindobani ve Akhiza kiliseleri inşa ettirilmiştir. Bunun yanı sıra Ardanuç ve Akhiza kaleleri onarılmıştır (ქართლის ცხოვრება, 2011: 137-140).

Opiza Manastırı hakkında kaynaklardan elde edilen bilgilere göre burası ilk defa Ardanuç kalesini İberia'nın merkezi yapan Gorgasali zamanında kurulmuştur. VII. yüzyılda Arapların bölgeye yönelik harekâtları sonucu tahrip olan manastır I. Ashot tarafından onarılarak XIV. yüzyıla kadar aktif olarak kullanılmıştır (ჯობაძე, 2007: 23-32). Bölgedeki diğer bir yer olan Akhiza piskoposluk dairesi, Tao-Klarjeti içerisinde önemli bir mevkidedir. Bu daire Kral Vakhtang Gorgasali zamanında kurulmuş olup, 12 eski Gürcü Ortodoks piskoposluk dairelerinden birisidir (სილოგავა-შენგელია, 2006: 246). Yine Kral Vakhtang Mtskheta'da Havariler Kilisesi'ni inşa edip Patrik olarak Petre'yi görevlendirilmiştir. Onun tarafından Akhiza Kilisesine⁴ de bir piskopos gönderilmiştir. Akhiza ile birlikte Tsunda, Manglisi, Bolnisi, Rustavi gibi merkezler kurulmuştur (ქართლის ცხოვრება, 2011: 155).

---

gömülü olduğunu anlayınca oraya gitmeye ve bu kutsallığa tapmayı çok istemiştir. Nino Mtsketha'da altı sene kalarak Hıristiyanlığın yayılması için faaliyette bulunmuştur (Anchabadze, 2009: 15-16).

² Kartlos'un oğlu Mtzhetos'un oğulları içinde Uflos, Odzrhos ve Cavahos adlı kudretli kahramanlar meşhurdurlar. Babaları tarafından kendilerine bazı topraklar bölüşülmüştür. Odzrhos'a, Tasis-Kar'dan denize kadar uzanan kayalık topraklar verilmiş ve kendisi orada Odzrhe ve Tukharis adlı iki müstahkem kale-şehir inşa ettirmiştir (ქართლის ცხოვრება, 2011: 8).

³ Opiza Manastırı ilk defa 1874 yılında Kazbegi tarafından bulunmuştur. N. Marr tarafından 1904 yılında ziyaret edilmiştir (ყაზბეგი, 1995: 100-103).

⁴ Akhiza piskoposluk dairesi, Artanucis-Tskali ile İmerkhevi vadilerinde bulunuyordu. 730'lı yıllarda Arap komutan Marvan'ın akınları sonucunda Akhiza tahrip olmuştur. Bu hadiseden sonra piskoposluk dairesi Ançi piskoposluk dairesine katılmıştır. Akhiza yaklaşık iki asır faaliyetlerini sürdürebilmiştir. Günümüzde Ardanuç'un yaklaşık 3 km. yakınlarında kilisenin kalıntıları bulunmaktadır. Piskoposluk merkezinde bulunan beş adet şapelden yalnızca kalıntıları günümüze ulaşabilmiştir (ჯობაძე, 2007: 22-23).

Kilise faaliyetleri Vakhtang Gorgasali'nin oğlu Kral Mirdat döneminde de devam etmiştir. Mirdat tarafından inşa ettirilen Tskarostavi (Çıldır yakınlarında) piskoposluk kilisesi (ქართლის ცხოვრება, 2011: 140 vd.) XX. yüzyılın ikinci yarısına kadar ayakta kalabilmiştir. Günümüzde kilisenin yerinde cami bulunmaktadır. (Burçuladze, vd. , 2018: 317). Bana piskoposluk dairesi X. yüzyılın başlarında kurulmuş, XVII. yüzyıla kadar aktif olarak kullanılmıştır. Bana, Mtskheta Patrikhanesine bağlıydı. Burada bulunan piskoposlara *Baneli* veya *Banaeli* unvanları verilmiştir. (სილოგავა-შენგელია, 2006: 289). Bana'nın kuruluşu tarihi kaynaklarda ifade edilmektedir. David Kurapatat'ın oğlu Adarnase (888-923) Gürcü kralı olarak tahta geçtiğinde Kvirike Baneli isimli birisine bu manastırı inşa ettirmiştir. Kvirike aynı zamanda buranın ilk piskoposu olmuştur. (თაყაიშვილი, 1949: 47). Adarnase'nin piskoposluk dairesi haline getirdiği Bana idaresine Panaskerti, Tao, Oltu ve Tsarumaki bölgeleri dâhildi (სილოგავა-შენგელია, 2006: 289). Bana manastırı aynı zamanda Gürcü krallarının mülkiyeti ve konaklarının bulunduğu bir bölgeydi. IV. Bagrat ile Doğu Roma İmparatoru'nun kızı Elena 1030 yılında bu manastırda evlenmişti (გივიაშვილი-კობლატაძე, 2004: 214). 1877-78 Osmanlı-Rusya savaşına kadar korunmuş olan Bana, Osmanlılar tarafından XIX. yüzyılın ortalarında itibaren özellikle Kırım savaşında bir savunma mekânı hâline dönüştürülmüştür. Günümüze kadar yapının küçük kalıntıları gelebilmiştir. (Burçuladze, vd. , 2018: 319)

Gürcistan'a yönelik Arap akınları hem siyasi hem de ekonomik anlamda oldukça yıkıcıydı. (Berdzenişvili-Canaşia, 1997: 113-119). Arap orduları Güney Kafkasya'ya yönelik ilk faaliyetleri Halife Ömer döneminde başlamıştır. Daha sonra Halife Osman zamanında komutan Habib b. Mesleme'yi 643 yılında İberia ve Tiflis üzerine göndererek Gürcistan'ı kısmen ele geçirmiş ve Hunan, Şavşat gibi yerleri almış; Klarjeti halkı ile barış yapılmıştır. (Belâzuri, 2002: 290; İbnü'l Esir, 1991: 88-91). Aslında Gürcü coğrafyasında Arapları zorlayan ve onların daha fazla ilerlemesini engelleyen güç Hazarlar'dı. 650'li yıllarda Kuzey Kafkasya'da Hazarların güçlü devlet kurmaları, Arapların Güney Kafkasya'ya hâkim olduğu devirde gerçekleşmiştir. Bu dönemden itibaren Hazarlar, Güney Kafkasya'da hâkimiyet için Araplarla mücadeleye girişmişlerdir. Arap baskısı sonucu Hazarlar VIII. yüzyılda Gürcü Hükümdarlarla anlaşma yoluna gitmişlerdir. Bir anlamda Gürcistan, belirli bir süre için Arap-Gürcü değil Arap-Hazar mücadelesinin merkezi olmuştur. (Kavrelişvili, 2019: 179 vd).

Bu ilk dönem Arap akınları diyebileceğimiz harekâttan sonra Gürcü kaynaklarının sağır olarak nitelendirdikleri Marvan Kru (მურვან კრუ) Gürcistan'a akınlarda bulunmuştur. (Alasania, 2013: 80). Marvan, 736 yılında Ermenistan, Gürcistan ve güney Karadeniz kıyılarını ele geçirerek Tiflis'te bir Arap emirliği kurmuştur. (ჯანაშია, 1936: 37-38). Arap akınları ve salgın hastalıklar nedeniyle viraneye dönen Tao-Klajeti bölgesi I. Ashot Bagrationi (786-826) ve *Büyük din adamı* olarak nitelendirilen Grigol Khandzteli (759-861) tarafından yeniden dini bir cazibe merkezi haline dönüştürülmüştür (Burçuladze, vd., 2018: 326). Gürcistan içlerine gerçekleştirilen akınlar sonucunda yaklaşık 400 asır süren Arap hâkimiyeti ilk Selçuklu akınlarına kadar sürmüştür. Arapların bölgeye yönelik iskân faaliyetleri öncelikli olarak askerlerin daha sonra ise sivil halkın getirilmesiyle devam etmiştir. Sivil halkın Gürcistan'a gelmesi özellikle Tiflis üzerinde etkili olmuş ve bölge hareketli merkez hâline dönüşmüştür. Emeviler döneminde Ermenilerin ve Gürcülerin İslâmîyet'e bakış açısı farklı olmuştur. Gürcülerin İslâm'a bakış açısı Ermeniler göre daha ılımlıydı. Burada öne çıkan etmen Gürcü beylerin Arap idaresine karşı sakin bir tavır almalarıdır. Gürcüler, ülkelerindeki İslâm temelli yapıya Ermenilere nazaran daha sıcak bir yaklaşım sergilemişlerdir (Çoğ, 2018: 55-59).

Rahip Grigol 720 yılında Klarjeti bölgesine gelmiş ve Arap akınlarından ayakta kalabilen tek kilise Opiza'ya yerleşmiştir. Arap akınlarıyla İslâmîyet'in hızla yayılmasına karşılık bu bölgede, Hıristiyanlığı güçlendirmek amacıyla (ჯობაძე, 2007: 24) Tao-Klarjeti'de Khandzteli tarafından pek

çok manastır inşa edilmiştir. Rahip Khandzteli'den sonra bölgeye gelen I. Ashot ve idareciler tarafından her türlü destek sağlanmış, daha önce yapılmış Opiza, Mere ve Parehi gibi manastırlarda onarılarak faaliyete geçirilmiştir. Tao-Klarjeti'de manastır mimarisi üslubunu oluşturan rahip ve yetiştirdiği öğrencileri tarafından manastırlar kurulmuştur. Bu faaliyetler tahminen 830-840 arasında olup Kral Bagrat Kurapat (826-876) döneminde inşaatların tamamlanıp hizmete geçirildiği bilinmektedir. Bu dönemde bölgede Şatberdi, Cmerki, Berta, Daba, Opiza, Handzta, Midznazori, Tskorastavi, Baretelta manastırlarının olduğu bilinmektedir. Bunlara ek olarak bölgede Rahip tarafından kurulan ve onarılan manastırlar da vardır. Bunlar Parehi, Gunatlis Vani ve Mere manastırlarıdır (Bayram, 2005: 9). Bu manastırlar Tao-Klarjeti'nin ilk Hıristiyanlık dönemi eserlerinin temsilcileridir. Gürcü mimari yapısı içerisinde geçiş dönemi diye bilinen türe aittirler. Geçiş dönemi (Prenslıklar Dönemi), VII. yüzyılın ikinci yarısından X. yüzyılın ortalarına kadar geçen süre olarak tanımlanır. Bu tür Tao-Klarjeti'nin dışında Kakheti ve Kartli'de benzeri mimar ve dekoratif izler sergilemektedir (Çelebi, 2019: 97). Grigol Khandzteli tarafından inşa ettirilen manastırların şekil açısından ilk biçimler sadece Tskarostavi ve Midznadzori'de korunmuştur. Tskarostavi manastırının kalıntıları Karçal deresindedir. Midznadzori manastırı da aynı bölgededir ve kalıntı şeklinde günümüze kadar gelebilmiştir (Burçuladze, vd. , 2018: 326).

VII. yüzyılın ikinci yarısında, Güney Kafkasya'da özellikle Kartli'de Arapların siyasi durumu oldukça değişti. Arapların Güney Kafkasya'yı tamamen ele geçirmesi VIII. yüzyılın ilk yarısında olmuştur (ჯანაშია, 1936: 49). IX. yüzyılın ortalarında bağımsız hareket etmeye başlayan Tiflis Emirliği yaklaşık 350 yıl varlığını sürdürmüştür. (Alasania, 2013: 80). Araplar Kartliyi ele geçirirken VIII. yüzyılın son çeyreğinde Kartli'de erismtavari olarak Büyük Ashot vardı. Ama Araplar Kartli'de barışa uzun süreli müsaade etmediği için Ashot Ardanuç'a yerleşerek, Kartli'yi terk etmek zorunda kaldı. Zira Tiflis'te oturan Arap emiri Kartli yöneticisini kendisine rakip olarak görmekteydi. O yüzden Ashot, Meskheti'ye göç edip burada Doğu Roma'nın himayesinde varlığını sürdürmeye çalışmış, malikânesini de Klarjeti'ye taşımıştır. VIII. yüzyılın sonundan itibaren Gürcü halkının Araplara karşı olan bağımsızlık mücadelesinin başına Parnavazların Kaheti kolundan Bakuryanlar yerine Ashot Bagrationi geçmiştir. Onun hükümdarlığı 786 yılında başladığı ifade edilir (მელიქიძე, 2012, 159). Ashot Kurapat'ın Tao-Klarjeti beyliğini kurması, bölgenin önemini arttıran hadiselerin başındadır.

ცხე-ქალაქი Ardanuç yakınlarında bulunan Aziz Petre-Pavle Kilisesi'nin IX. yüzyılın başında Ashot Kurapat tarafından inşa ettirildiği düşünülmektedir. Sumbat Davitis Dze'nin kayıtlarında, Arap saldırıları sonucunda ölen Ashot, bu kiliseye defin edilmiştir (თაყაიშვილი, 1949: 31). Ardanuç'ta eski kent merkezinde, Ardanuç deresinin yakınlarında inşa edilmiş haç kubbeli kilisenin IX.-X. yüzyıl aralığında yapıldığı tahmin edilmektedir. Günümüzde bu kilisenin kalıntıları neredeyse hiç kalmamıştır. (Burçuladze, vd. , 2018: 326). Bu ilk dini yapılardan sonra bölgenin idari yapısında da çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. 951 yılında *Grigol Handzta'nın Hayatı* adlı eseri yazan G. Merçule'nin aktardığına göre VIII. ve X. yüzyıllarda bölgenin idari taksimatı içerisinde aşağıdaki yerler bulunmaktaydı: Samtshe, Cavaheti, Ardahan (Kola), Acara, Nigali (Bugünkü Artvin merkez), Şavşat, Klarjeti (Artvin'in doğusu ve Ardanuç), Taoni (Aşağı ve Yukarı dâhildir ayrıca Tortum, Öşnak, (Köprügören Köyü, Artvin/Yusufeli) Hersis, (Eren Köy, Artvin/Yusufeli) Eğdem (Öğdem, Artvin/Yusufeli) ve Speri (İspir ve Bayburt) (იბგორიყვა, 1954: 300-302).

Rahip Grigol Khandzteli tarafından inşa ettirilen Handzta (Porta/Pırnallı Köyü Artvin Merkez) manastırını bölgede yaptırılan ilk dini yapı olması sebebiyle ayrı bir öneme sahiptir. Rahip, Opiza'da (Bağcılar Köyü/Artvin Merkez) iki yıl süreyle kaldıktan sonra, kendi manastırını için bir yer aramış ve istediği yeri Handzta'da bulmuştur. Opiza'dan iş gücü ve malzeme sağlayarak yemekhane, kütüphane, kilise ve keşiş hücreleri inşa ettirmiştir. Tao-Klarjeti'de inşa faaliyetleri 782

yılında bu manastırın tamamlanmasıyla başlamıştır. Kilisenin artan keşiş ihtiyacını karşılamak üzere Gurgen Kurapatat'ın oğlu Ashot Kuhi manastıra eklemeler yapmaya başlamış, yeğeni IV. Gurgen Kurapatat ise eksikleri tamamlamıştır. Bu faaliyet 896-941 yılları arasında gerçekleştirilmiştir (Bayram, 2005: 9). Handzta manastırı, *Gürcistan'ın Sina Dağı* olarak isimlendirilen manastır topluluğunun başlıca tapınağıydı ve Grigol adı Handzta'ya burada verilmiştir.

Birleşik Gürcü Krallığı'nın kurulduğu dönem (III. Bagrat 1001 yılında Klarjeti, 1008'de Tao'yu aldı ve Abhazların idareci olarak tanındı) ve sonrasında Tao-Klarjeti bölgesinde belli başlı episkoposluk merkezleri vardı. Bunlar Akhiza (Ferhatlı/Ardanuç), Porta (Pırnallı Köyü, Artvin Merkez), Anç (Anaçlı/Ardanuç) ve Tukharis'dir (Kayadibi Köyü, Şavşat). Üzerinde müstahkem bir kale barındıran Tukharis bu merkezlerin en eskisidir. Bu merkezler zaman zaman değişen siyasi şartlar sonucunda dini merkez statüsüne yükselmiştir. Daha önce ifade edildiği gibi IV. yüzyılda III. Mirdat Tao-Klarjeti'de birçok kilise inşa ettirmiştir. Daha sonra V. yüzyılda Artavaz'ın Ardanuç gibi stratejik bir bölgede eristavi olmasıyla birlikte Akhiza önem kazanmış, VI. yüzyılda merkez Porta olmuştur. VII. yüzyılda Arap akınları esnasında diğer üç episkoposluk merkezi kaldırılarak Anç'a bağlanmıştır. Böylelikle bir süre Anç tek merkez olarak varlığını sürdürmüştür. IX.-X. yüzyıllarda Anç'a ek olarak Şavşat'ta Tbeti, Aşağı Tao'da Bana ve Yukarı Tao'da İşkhani piskoposlukları kurulmuştur. Ardanuç, İç Klarjeti, on iki manastır ve Nigali Anç'a; Şavşat, Maçahel ve Yukarı Acara Tbeti'ye; Doğu Tao'nun alt kısmını oluşturan Taoskari, Panaskert, Bardız ve Oltu Bana'ya; Batı Tao'nun alt bölgesini oluşturan Tortum, Gürcü Boğazı, Taoskari'nin altı, Tukharisi ve İspir İşkhani'ye bağlanmıştır (იბნოროყვა, 1954: 376-379). Buradan görüleceği üzere episkoposluk merkezleri Tao'da yoğunlaşmaya başlamıştır.

İşkhani (İşhan/Artvin Yusufeli İşhan Köyü) piskoposluk merkezi bölgedeki diğer önemli bir yerdir. İşkhani köyü, Çoruh nehrinin sağını oluşturan Oltu çayının kıyısında bulunmaktadır. Vahuşti Bagrationi'nin verdiği bilgilere göre "Artvin'in yukarısında, Çoruh nehrinin batısında ve Tortum-İspir dağından açılan bir dere bulunur. Derenin üstünde müstahkem İşkhani Kalesi ve büyük kubbeli bir kilise vardır. Buranın piskoposu İspir, Tortum, Bayburt bölgelerinin, Trabzon dağına dayanan bölgelerinin dini lideriydi." (სილოგავა-შენგელია, 2006: 250). İşkhani piskoposları Gürcü kilisesinin hiyerarşik yapısı içerisinde önemli bir yer tutuyordu. Onlar kralın taç takma törenlerinde kralı kilisenin giriş kapısına kadar götürüp girişte bekleyen Patrik ile buluşturuyorlardı. İşkhani piskoposları *İşkneli* unvanını taşırlardı. Bu piskoposluk dairesi VII.-XVII. yüzyıllar arası faaliyet göstermiştir (სილოგავა-შენგელია, 2006: 251).

Tao-Klarjeti'deki diğer önemli bir kurum olan Ançi piskoposluk dairesi VI.-VII. yüzyıllarda kurulmuştur (იბნოროყვა, 1954: 377). Tao-Klarjeti'nin merkezi Ardanuç, Klarjeti manastır arazileri, Gonio'ya kadar Parkhalistkali nehri Ançi piskoposluk dairesinin etkisi altındaydı. Bu dairenin merkezi Ança köyü (Ançlı)'dür. Burada görev yapan piskoposlar *Ançeli* unvanını kullanmaktadırlar. İlk dini yöneticisi Zakaria Ançeli'dir. Aziz Zakaria hakkında mucizevi nitelikte anlatılar vardır ve kendisi Klarjeti ahalsinin yönetici olarak görülmüştür (სილოგავა-შენგელია, 2006: 266). Vahuşti Bagrationi bu yapı ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: "Porçkha/Borçka boğazının üstünde küçük bir dere bulunur, İspir dağından çıkar güneyden kuzeye doğru akar ve Çoruh'a katılır. Bu derenin kuzeydoğusunda ve Çoruh'un batısında, İspir dağının eteğinde Tanrıya adanmış Ança'nın kilisesi bulunmaktadır. O kubbelidir ve güzel bir mevkide inşa edilmiştir. Gonio'ya kadar bütün Nigali boğazının her iki tarafını, Poçkha boğazını ve Acara da dâhil olmak üzere, Ançi piskoposu yönetiyordu. Şimdilerde ise burası ıssızdır." (ზაგრატიონი, 1904: 226). Ançi manastırında görev yapan piskopos hem bütün Gürcistan piskoposları hem de Samstske-Saatabago'nun hiyerarşik düzeninde önemli yer tutmaktaydı. Doğu ve Güney Gürcistan'ın otuz altı piskoposu arasında kralın taç alması töreninde on birinci sırada bulunuyordu. Ançi piskoposları

Gürcü kilisesine mensup din görevlileri tarafından özel bir saygı ile karşılanmışlardır. Piskoposlar bütün Klarjeti'de bulunan on iki manastırının yöneticileri konumundaydı. Gürcü kilisesi ve kültüründe önemli bir yer edinmiştir. Ayrıca burada Gürcü kültürüne ait pek çok el yazması eser meydana getirilmiştir (სილოგავა-შენგელია, 2006: 264-265).

Tao'daki Parkhalistkali (Barhal Çayı) vadisinde bulunan Parkhali manastırı Artvin'in Yusufeli ilçesine bağlı Altıparmak köyünde bulunmaktadır. Parkhalistkali ise Çoruh'un kollarından biridir ve Karadeniz'e dökülür. Parkhali manastırı eski Gürcü kültürünün önemli merkezlerinden birisi olmuştur. Burada tıpkı Ançi de olduğu gibi birçok el yazması vardı. Bunlardan en önemlileri 973 yılında yeniden yazılan Parkhalinin birinci dörtbaşlıklı İncili, X. yüzyıl sonunda ve XI. yüzyıl başlarında yazılan Parkhalinin çokbaşlıklı İncili ve aynı yüzyıl aralığında yazılan Parkhalinin ikinci dörtbaşlıklı İncili gibi eserlerdir. Parkhali manastırı 961-973 yıllarında Davit Kurapalati tarafından inşa edilmiştir (სილოგავა-შენგელია: 295-296).

Tao-Klarjeti'deki manastırlar rastgele konumlanmamış ve sadece dini amaçlı faaliyetler için inşa edilmemiştir. Orta Çağ'da kilise ve manastırların üstlendiği bazı kritik misyonları olmuştur. Özellikle düşman saldırılarına karşı korunaklı olmasına gayret gösterilmiştir. Arap akınlarının şiddetli olduğu bir zamanda manastırlar savunması kolay vadi derinliklerine ve sarp kayalıklara yapılmıştır. Bölge coğrafyası da böyle bir ortama uygundu. Manastırları meydana getiren ek tüm yapılar (keşiş hücreleri, yemekhane, el yazması odası gibi) arazinin uygunluğuna göre konumlanmıştır. Manastırlarda bulunan şapellerin haricinde, stratejik konumda bulunan gözetleme amacıyla şapeller de yapılmıştır (Bayram, 2005: 23-24). Kilise yapımında rahipler büyük fedakârlıklarda bulunmuş ve inşatta çalışmışlardır. 950'li yıllardan itibaren Tao-Klarjeti'de siyasi ve idari otoritenin güçlenmesiyle belli başlı bölgelerin önemi artmıştır. Ardanuç bu bölgelerin başında gelmektedir. Manastırların etkisiyle Ardanuç, ticari açıdan zengin bir konuma ulaşmıştır. Ardanuç tarihi süreç içerisinde Güney Gürcistan hayatında önemli bir rol oynamıştır. Şehir yıllarca Kartli Krallığının politik merkezi olmuştur. Ayrıca Gürcistan'ın güneyindeki yollar üzerinde olduğu için bir kesişim noktasındadır. Bu özelliğinden dolayı askeri, stratejik ve coğrafi konumu son derece önemlidir (სამუშაო, 2008: 3 vd.). Bölge Arap akınlarından farklı olarak refah düzeyi yükselip, sosyo-ekonomik yapısı iyileşince manastır tipi yapılar ulaşılması daha kolay yerlere yapılmıştır. Ayrıca bu sefer savunma kaygısından kurtulan yapılar daha gösterişli bir hâl almıştır. Klarjeti'de Dolishana manastırı⁵ ve Rabat kilisesi⁶ de önemli yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolishana kilisesi manastır kiliseleri arasında seçkin bir yer tutar. Şimdiki ismi Hamamlı olan bu köy olishana tarihi adını da muhafaza etmektedir. Son dönemlere kadar cami olarak kullanılan Dolishana, diğer yapılarla karşılaştırıldığında oldukça iyi bir durumdadır. Manastır kilisesinin Gürcü Kral Bagrat tarafından X. yüzyılın ikinci yarısında inşa ettirildiği bilinmektedir. Güney cephesinde bulunan yazıtta ve kubbe kasağında Kral I. Sumbat tarafından onarıldığı tespit edilmiştir (ჯობაძე, 2007: 74-85).

İşkhanı manastırı Tao'da bulunan en büyük manastırlardan biri olup, Oltu ve Taoskari nehirleri arasında konumlanmıştır. Manastır zamanla bölgenin en önemli kültür ve el sanatları merkezi hâline dönüşmüştür. Daha önce ifade ettiğim gibi 630'larda Ermeni kökenli piskopos

⁵ Manastırda kiliseye ait bir kitabe bulunmaktadır. Bu diğer yapılardan farklı olarak bize ayrıntılı bilgiler vermektedir. Tao-Klarjeti'de 954-958 yılları arasında krallık yapmış olan Sumbat tarafından mimar Gabriel'e yaptırılmıştır. XIV. yüzyıla kadar manastır işlevi görmüştür. XVI. yüzyılda ise bu yapı camiye dönüşmüştür. (Aytekin, 1999: 31).

⁶ Kilise Ardanuç'un Bulanık köyünde bulunmaktadır. Yapının bir kitabesi yoktur, çevresindeki kiliselere benzerliği nedeniyle Bagratlı Hanedanlığı döneminde X.-XI. yüzyıl aralığına tarihlenmiştir. XIV. yüzyılda önemi azalan kilise, Ruslar tarafından canlandırılrsa da günümüzde herhangi bir amaç için kullanılmamıştır (Aytekin, 1999: 39).

Nerse tarafından inşa ettirilmiştir. Yapı IX. yüzyılda Arap akınlarının ilk evresinde çok büyük zarara uğramıştır hatta yıkılacak duruma gelmiştir. Ancak XI. yüzyılın ilk çeyreğinde Grigol Khandzteli ve Saba Iskhneli tarafından yeniden onartılmıştır (გვიგაშვილი-კოპლატაძე, 2004: 216). Gürcü Ortodoks piskoposluk dairesi olan Tbeti, Şavşat'ın Cevizli köyünde bulunmaktadır. Kitabesi olmayan yapı hakkında tarihi kaynaklardan bilgiler bulabilmekteyiz. Tbeti piskoposluk dairesi IX. yüzyılın sonunda veya X. yüzyılın başlarında bulunduğu sahanını idarecisi olan Ashot Kuhi (918) tarafından inşa edilmiştir. Sumbat kroniğinde geçen bilgiye göre; "Kuhi, bölge idareciliğine Gurgen Kurapatat'tan sonra gelmiştir. Gurgen Kurapatat'ın oğlu daha sonra Kuhi lakabını alan Ashot, Şavşat bölgesinde Tbeti manastırını inşa etmiş ve Kutsal ruhun işaretinden hareketle oraya piskopos olarak Stephane'yi görevlendirmiştir." (თაყაიშვილი, 1949: 55-98). Tbeti piskoposları *Tbeli* unvanını taşımaktaydı. Tbeti piskoposluk dairesine, Dakhatula'nın üst kısmı, Anagert'ten itibaren Tbeti'ye doğru uzanan bölge, bütün Şavşat ve Acara bölgesi dâhil edilmiştir. Bu piskoposluğun saygınlığı, diğer üst düzey Gürcü din adamları arasında çok yüksekti. Tbeti manastırı X. yüzyılın başlarında Gürcü mimari sanatı için önemli eserlerden biri olarak görülmüştür. Bir anlatıya göre *Kaplan Postlu Şövalye'nin* yazarı ünlü Gürcü edebiyatçı Şota Rustaveli eğitimini Tbeti manastırında almıştır. Manastırda, Gürcü edebiyatını, sanatçılığını ve kuyumculuğunu yansıtan pek çok önemli eser meydana getirilmiştir. Tbeti piskoposları Gürcü kilisesinin üst düzey konumda olukları kabul edilmiştir. Onlar sadece dini değil ülkenin siyasi ve kültürel hayatında etkileri büyüktü (ბილოგავა-შენგელია, 2006: 278-280). Kilise günümüzde kısmen ayakta ve her yıl oldukça fazla turist çekmektedir.

Oşki/Oshki/Oshkvank, Tao-Klarjeti'nin en büyük ve en güzel kiliselerinden biri olarak nitelendirilir. Tarihi Tao bölgesinde tüm Gürcistan'ın Orta Çağ mimarisini temsil edebilecek kadar estetik ve mimari açıdan üst düzey bir yapıdır. Oşki manastırı şapel, yemekhane, seminer odaları, rahip malikânesi ve el yazmaları odalarından meydana gelmiştir (გვიგაშვილი-კოპლატაძე, 2004: 214). Oşki, Tortum vadisine yakın bir yerde bulunmaktadır. Kilise, Bagratlı hanedanlığından olan kardeşler Davit Magistros (979-1001, Gürcü kralı, kurapatat) ve Bagrat Eristavlar eristavi tarafından 963-973 yılları arasında inşa ettirilmiştir. Oşki hakkında diğer yapılara nazaran çok fazla bilgi elde edebileceğimiz Gürcüce kitabeler vardır (Burçuladze vd. , 2018: 341-352). İnşaatin sorumlusu Grigol Oşkeli'dir. Oşki kilisesinin mimarı planı Kutaisi'de Bagrat kilisesine ve Kakheti'de Alaverdi katedraline mimari açıdan rehberlik etmiştir. Oşki'de bulunan kabartmalar göz kamaştırıcıdır. Kilisenin cephelerinde melekler topluluğu, azizler, sembol kuş ve hayvan kabartmaları bulunmaktadır. Azize Nino'nun en eski görüntülerinden birisinin de yok edilmeden önce burada bulunduğu ifade edilmiştir (ჯობაძე, 2007: 112-155). Türkçe Dörtkilise anlamına gelen Otkhta Eklesia, Tao'da Çoruh'un sol kolunda bulunan büyük bir külliye tipi bir yapıdır. Dörtkilise, 960'lı yıllarda David Magistros tarafından inşa edilmiştir. 978 ve 1001 yıllarında Davit, kiliseyi yenilemiştir (გვიგაშვილი-კოპლატაძე, 2004: 216).

Khakhuli manastırı Tortumistskali'nin sol kıyısında bulunan Tao bölgesinde yer almaktadır. Manastır içerisinde bir kilise ve iki şapel ile çevredeki toplam yedi şapel kalıntısı tespit edilmiştir. Manastır kurucusu Davit III Kurapatat'tır ve manastır kilisesinin Meryem'e adandığı ifade edilir. X.-XI. yüzyıllarda Khakhuli Manastırı ünlü bir eğitim ve edebiyat merkeziydi. Günümüze ulaşan el yazmaları yabancı manastırlara ve kütüphanelere götürülmüştür. Khakhuli Manastırı'nın, X. yüzyıl sonlarından başlayarak seçkin din adamlarının yetiştirildiği, el sanatları için önemli bir merkez haline geldiği bir manastırdır. Khakhuli Triptychon'u içindeki Mucize Yaratan Meryem İkonası'nın X. yüzyılda Khakhuli manastırı için yaptırılmış olduğu tarihi kayıtlarda tespit edilmiştir. (Kadiroğlu-İşler, 2010: 87). Ioane Khakhulari ve Kirile Alexandriel (კირილე ალექსანდრიელი) gibi önemli simalar Khakhuli'de faaliyet göstermiştir. Burada önemli edebi çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Davit Tbeli ve Ioane Okropiri bu edebi çalışmaları

gerçekleştiren isimlerden bazılarıdır. Khakhuli okulunun temsilcisi, Grigol Khahuleli'de zikredilmesi gereken şahsiyetlerdendir (სურგულაძე vd. , 2018: 102-103).

Birleşik Gürcü Krallığından sonra, XI. yüzyılın ilk yarısından itibaren Gürcistan'ın imar işleri ülkenin o zamanki başkenti Kutaisi ve merkezi bölgelerine (İmereti ve Kartli gibi) kayması sebebiyle Tao-Klarjeti'de XI. yüzyıldan sonraki eserlerde nispeten azalma görülmektedir. Son yapılar diyebileceğimiz eserler arasında Balvana manastırı (Şavşat) ve Mamatsminda (Aziz Peder/İbrikli köyü) kilisesi sayılabilir. (Burçuladze vd. , 2018: 364-371). Dini ve mimari açıdan son derece önemli olan Tao-Klarjeti manastırları, özellikle Grigol Khandzteli'nin faaliyetleri ve ondan sonra gelişen hadiseler neticesinde bu bölge, dini eğitim açısından adeta bir kilit merkez haline gelmiştir. Buradaki eğitim Gürcülerin dini hayatını derinden etkilemiştir. Bu çerçevede birçok rahip yetişmiş, el yazmaları üretilmiş ve dini kitaplar çeşitli dillerden çevrilerek kullanıma sunulmuştur. 780-782 yılları arasında Opiza manastırında faaliyet gösteren Rahip Khandzteli ile birlikte Mikael Pareheli, Serapion Zarzveli, Giorgi Matskvereli, Grigol Opizeli ve Atanase Opizeli gibi önemli din adamları da vardı. Grigol Opizeli İnci, Atanase ise Paracliton eseri kopya etmiştir (ჯობაძე, 2007: 17).

Tao-Klarjeti'deki manastırlarda faaliyet gösteren din adamları Gürcü tarihi ve dini için son derece değerli eserleri ya kopya etmişler ya da meydana getirmişlerdir. Arsen Sapareli, Grigol Merçule ve Mose Khandzteli bunlardan sadece birkaçıdır (სურგულაძე vd. , 2018: 55-60). Din adamlarının yetişmesi ve çeşitli sanat eserlerinin üretilmesi noktasında Şatberdi manastırı dikkat çekicidir. Burada önemli minyatür ustaları ve din adamları yetişmiştir. Sopron Şatberdeli, Gabriel Şatberdeli, Ioane Berai (Parhali İncilini kopyalayan), Stephan Şatberdeli ve Giorgi Atoneli gibi simge isimlerin ünü sadece Gürcistan için değil aynı zamanda Filistin ve Antakya gibi tarihi, dini önemi olan bölgelere de ulaşmıştır (სურგულაძე vd. 2018: 69-80). Oşki'nin önemli bir merkez olduğunu yukarıda belirtmiştim. Burada da ilahi yazarları ve resim sanatçıları gibi şahsiyetler bünyesinde barındırması neden önemli olduğunu göstermektedir. Grigol Oşkeli Ermeniceden çeviriler yapmış, Ioane Çirai ve Mikeal Modrekili'de ismi vurgulanması gereken şahsiyetlerdendir. (სურგულაძე vd. , 2018: 98-102). Yazma eserlerin üretilmesi konusunda Tbeti manastırı değerli bir konumdadır. Stephane Mtbevari'nin yazdığı hem dinsel hem de tarihi bir metin bulunmaktadır (თაყაიშვილი, 1954: 100 vd.). 995 yılında tamamlanan Tbeti İncilinde önemi yüksek yazmalardandır (ბაგაურ-ბატიაშვილი, 2017: 415). Parhal manastırında birçok el yazması eser kopya edilmiştir. Bölgenin değerli isimlerinden Gabriel Patara Mravaltavi, Ione Borneli, Şuşanik'in Şehit Edilmesi gibi ürünler ortaya çıkarmıştır. Bana'da belirtilmesi gereken isimlerden birisi Zakaria Baneli'dir. Bu rahip din görevinin yanı sıra Doğu Roma İmparatoru II. Basileios ve Gürcü Kral I. Giorgi dönemlerinde diplomatik görev üstlenmiştir (ჯობაძე, 2007: 85).

Tao-Klarjeti'de mimari eser ve dini el yazmaları haricinde değerli İnciller bulunmaktadır. Bu İnciller gümüş ve altın plakalarla işlenmiş ve ortaya farklı ve aynı zamanda sanatsal değeri yüksek ürünler çıkmıştır. Bunlardan bazılarını ismen ifade edecek olursak; Opiza İncili 978 tarihli, Berta İncili ve Parkhali İncili Tao-Klarjeti'de kopya edilen İncillerdir (ბაგაურ-ბატიაშვილი, 2017: 414-425). Ürünlerde işlenen ve görsel anlamda onları paha biçilemez konuma getiren kişilerden en önemlisi Beka Opizari'dir. Özellikle Tskarostavi İncili onun sanat değerini göstermektedir. (ამირანაშვილი, 1956: 12). Gürcü Kralı Tamara'nın emriyle piskopos İoanne Rkinaeli tarafından Beka Opizari'ye, Orta Çağ'da Tao-Klarjeti'deki piskoposluk makamlarından biri olan Ançi Manastırı için "El Değmemiş, Kurtarıcı İsa" ikonasının altın kaplama çerçevesi yaptırılmıştır (ამირანაშვილი, 1956: 12 vd. ; Kadıroğlu-İşler, 2010: 87). Ioane Ançeli tarafından yaptırılan eser ve Tskarostavi İncilinde, Beka Opizari'nin süsleme sanatı ve motifler konusunda ne kadar ileri gittiğini göstermektedir. Aynı zamanda bu işlemler kabartma sanatında da Gürcistan'ın o dönem zirvede olduğunu görmekteyiz. Eserler konusunda söyleyebileceğimiz ürünlerden birisi

de tören haçı örnekleridir. Tao-Klarjeti'deki İşkhan Piskoposu İllarion tarafından yaptırıldığı ve katedrale armağan edildiği bilinen İşkhan Tören Haçı 973 tarihlidir. Bunun dışında Breti Tören Haçı 994–1001 yılları tarihli ve Gelati Tören Haçı XII. yüzyıl tarihli işlemeli ve sanat değeri yüksek eserlerdir (Kadiroğlu-İşler, 2010: 169-170).

Tao-Klarjeti'deki Gürcü idaresinin paylaşılmasında Ashot'un ölümünden sonra gerçekleşen hadiseler önemli yer tutar. Ashot'un üç oğlundan büyük olanları, Adarnase ve Bagrat, babaları Şavşat ve Klarjeti'ye gittiği zaman onun yanındaydılar. Küçük çocuğu Guaram ise Ardanuç'a geldikten sonra doğmuştur. (Brosset, 2003: 226). Ashot'un ölümünden sonra elinde olan bölgeler üç oğlu arasında bölüştü; Adarnase Şavşat ve Aşağı Tao dışında, Arsian Dağlarının batısındaki Klarjeti ve Tao'yu; Kurapalates unvanı taşıyan ve Prensler Prensi olarak bilinen I. Bagrat, Kartlı-İberia prensi olarak bu bölgeleri; Guaram ise Kola (Göle) dışında bu bölgenin batısındaki Şavşat, ayrıca Aşağı İbreia'nın merkezi ve batısı ile Arsian Dağlarının doğusundaki Moschian bölgesinin içerisinde bulunan Cavakheti, Trialeti, Tashiri, Abots, ve Artaani'yi yönetti. Kardeşleri Bagrat'ı Kurapalat olarak seçmişlerdi.

X. yüzyıldan itibaren Tao'da bulunan kol gittikçe güçlendi. Özellikle Büyük David ve Kartli-Abhazya Kralı olan III. Bagrat döneminde (980-1014) Tao kralları en kudretli dönemlerini yaşamışlardır. İlerleyen dönemlerde Tao-Klarjeti ve İberia'nın siyasi ve idari yapısı karışık bir hâl almaya başlamıştı. Doğu Roma ve İran'ın bölgede hâkimiyet mücadelesine giriştiği görülmektedir. Ermeniler de zaman zaman bu siyasi çatışmanın için dâhil olsalar da sonraki evrede bölgeye akınlar düzenleyen Selçuklu Türkleri, bu coğrafyaya hakim olmuşlardır. Özellikle Sultan Tuğrul'un Tao-Klarjeti'ye yönelik akınlarıyla Çoruh havzasına tahakküm altına almaya başlamıştır. Sultan Tuğrul 1054 seferi ile Güney Gürcistan'ın büyük bir kısmını ele geçirmiştir (Mosiaşvili, 2019:417). Selçukların asıl hâkimiyet dönemi Sultan Alp Arslan devrinde gerçekleşmiştir. 1064 yılının Haziran ayında Gürcü Kral IV. Bagrat ile girişilen mücadele sonucunda Çıldır, Ahalkalaki (Ahılkelek), Ani ve Kars Selçuklu idaresine tabi olmuştur. İlerleyen dönemde fetihlerine devam eden Alp Arslan, Tiflis, İmeret, Şavşat ve Klarjeti gibi bölgeleri de ele geçirmiştir. Böylece doğuda Hazar'dan başlayan batıda Çoruh'a, kuzeyde Abhazya'ya kadar uzanan geniş arazi Selçukluların denetimi altına girmiş burada Doğu Roma idaresine de büyük darbeler indirilmiştir. (Tellioglu, 2009: 49 vd). Alp Arslan'ın ölümü üzerine tahta geçen Sultan Melikşah dönemde Selçuklu idaresi kalıcı hâl gelmiş ve sınırlar Gürcistan içlerine doğru genişlemeye devam etmiştir. Ayrıca bu dönemde Türkmenlerin bölgeyi iskânı arttığı görülmektedir. Gürcüler üzerine ilk harekât 1073/74 yıllarında gerçekleşmiştir. Ancak 1080 yılında yapılan akınlar Gürcü tarih hafızasında kendine yer edinerek *Büyük Türk Fetihleri/Akınları* denilen evre başlamıştır. Gerçekleşen mücadeleler sonucunda Oltu, Şavşat, Ardanuç, Samtskhe, Kartli ve Kutaisi gibi yerler Selçuklu idaresine girmiştir. Kaynaklarda söz konusu bölgeler Türk kitleleriyle dolup taşıdığı yazılmaktadır. Bu dönemde Gürcülerin başında bulunan Kral Giorgi, 1088 yılında Sultan ine anlaşma yoluna giderek Selçuklulara haraç vermeyi kabul etmiştir (Subaşı, 2013: 718-720).

Bozulan Gürcü birliği ancak kurucu/ıslahatçı lakaplı David Agmashenebeli (1089-1125)'nin 1122 yılında Tiflis'i ele geçirmesiyle Gürcü Krallığın bütünlüğünü yeniden sağlamakla kalmamış çok daha fazla toprağı Krallığa kazandırmıştır. (Brosset, 2003: 324; Metreveli, 2010: 45-55). Selçuklu akınları ve bölgedeki Oğuz Türklerinin yurt tutma çabaları neticesinde dağlık bölgelere çekilen halk yeniden merkezi yerlere hâkim olarak, dini faaliyetleri arttırmışlardır. Bölgede bulunan Bagratlı hanedanlığı ile Tao-Klarjeti'nin dini önemi, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine kadar sürmüştür. Böylelikle, M. Ö. IV. yüzyılda Gürcü krallığının kurulmasıyla beraber bölgenin önem kazanmaya başladığı, Hıristiyanlığın kabulüyle birlikte kiliselerin inşa edildiği ve piskoposlukların kurulduğu, Rahip Grigol Khandzeli ve onun yaptıklarını destekleyen Bagratlılar zamanında bölgenin dini, mimari ve askeri açıdan süratle geliştiği görülmektedir.

Siyasi anlamda Kral David ve Kral Tamara dönemi Gürcü tarihinden *Altın Çağ* olarak kabul edilir. X. yüzyılın ikinci yarısı ise özellikle Tao-Klarjeti ve Gürcistan içlerinde mimari anlamda Altın Çağ yaşanmıştır. Bu dönem, Birleşik Gürcü Krallığı'nın yükselmesi mimari ve sanatsal alana da yansımıştır. 950'li yıllardan 1000'li yıllar değin geçen sürede Bagrati ve Alaverdi gibi katedraller inşa edilmiştir. Tao-Klarjeti'nin mimari açıdan kademe kademe ilerlemesi Gürcistan'ın birleşik bir krallık olmasını sağlayan III. Davit Kurapalat'ın rolü büyük olmuştur. (Burçuladze vd. , 2018: 341-342). Tao'da siyasi gücün sağlam bir zemine oturtulması neticesinde dini merkezler bu bölgeye yönelmiştir. Önceki dönemde Dolishana ve Rabat'ta olduğu gibi o evrede Oşki, Khakhuli, Dörtkilise, İşkhani, Parkhali ve Tbeti gibi yapılar kayda değer niteliktedir.

Sonuç

Orta Çağ'da Artvin, Erzurum, Ardahan ve Kars illerini kapsayan Tao-Klarjeti bölgesinde daha Kolheti/Kolhis Krallığı zamanından beri Gürcülerin bölgedeki izlerini açık bir biçimde sürmek mümkündür. Bu bölge özellikle Kral Vakhtang Gorgasali zamanında dini kurumlar ve yapılar bakımından büyük ilerleme göstermeye başlamıştır. Ancak Arap akınları bölgeyi ıssılaştırmıştır. Ashot Bagrationi ve Rahip Grigol Khandzteli'nin faaliyetleri Tao-Klarjeti'yi yeniden Hıristiyanlığın doğudaki önemli merkezlerinden birisi haline getirmiştir. İnşa edilen manastırlar bunun en iyi örneğidir. Söz konusu bölge sadece yapılan manastırlarla değil, yeni kurumların kurulması ve sanatsal faaliyetlerle ön plana çıkmaktadır. Burada ortaya çıkan dini yaşam, mimari ve sanat ekolleri ilerleyen dönemleri de olumlu anlamda etkilemiştir. Diğer taraftan Tao-Klarjeti manastırlarıyla ortaya çıkartılan el yazmaları, dini metinler ve ilahiler dikkate değerdir. Opiza, Daba, Mere, Şindobani, Bana, Oşki, İşkhani, Dörtkilise, Tbeti, Rabat, Dolishana ve Öşvank gibi birçok manastır/kilise tipi yapılar; Tukharisi, Akhiza, Porta, Ançi gibi episkoposluk merkezleriyle Tao-Klarjeti bölgesi zaman içerisinde dini bir merkez haline gelmiştir. Grigol Khandzteli'nin dini eğitim anlamında faaliyetleri de oldukça dikkat çekicidir. Onun dışında da bölgeden pek çok önemli din adamları, sanatçılar ve ustalar çıkmıştır.

Tao-Klarjeti prensliği ve III. Davit Kurapalat dönemlerinde ise manastır inşası, dini hayat ve mimari noktasında Altın Çağ adı verilen önemli bir devir yaşanmıştır. Tüm bu hususlar bir araya geldiğinde ise bölge *Gürcistan'ın Sinası*- საქართველოს სინაო- konumunu ulaştırmıştır. Günümüzde Türk-Gürcü ilişkilerinin gelişmesine paralel olarak iki ülke arasında tarihi eserlerin restorasyonu konusunda prensipte bir anlaşma sağlanmıştır. Tao bölgesindeki bazı kiliseleri onarılmasına karşılık Gürcistan'da Osmanlı dönemi bir eser restore edilecektir. 2018 yılında Öşvank kilisesinin kubbesinde restore çalışması yapılması atılan ilk adım olarak kabul edilebilir.

Kaynakça

- Alasania, G. (2013). *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*. Nanuli Kaçarava (çev.), Trabzon: Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- amiranashvili, sh. (1956). *beka op'izari*. tbilisi: khelovneba. (ამირანაშვილი, შ. (1956). *ბეკა ოპიზარი*. თბილისი: ხელოვნება).
- Anchabadze, N. (2009). " Gürcü Kilisesi ve Nüfûzu", (*İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul*)
- Aytekin, O. (1999). *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimarî Eserler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- bagauri, n. bat'iashvili, z. (2017). *t'ao k'larjeti: ist'orisa da k'ult'uris dzeglebi: k'at'alogi*. tbilisi: gamomtsemloba art'anuji. (ბაგაური, ნ. ბატიაშვილი, ზ. (2017). *ტაო კლარჯეთი: ისტორისა და კულტურის ძეგლები: კატალოგი*. თბილისი: გამომცემლობა არტანუჯი).
- bagrat'ioni, v. (1904). *sakartvelos geografia*. tbilisi: msts'rapl-mbech'davi st'amba kutateladzisa. (ბაგრატიონი, ვ. (1904). *საქართველოს გეოგრაფია*. თბილისი: მსწრაფლ-მბეჭდავი სტამბა ქუთათელაძისა).
- Bayram, F. (2005). *Artvin'deki Gürcü Manastırlarının Mimarisi*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Belazuri, (2002). *Fütühu' l Büldan*, Mustafa Fayda (çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Berdzenişvili, N.-Canaşia, S. (2000). *Gürcistan Tarihi Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar*, (çev. Hayri Hayrioğlu (çev.). İstanbul: Sorun Yayınlar.
- Brosset, M. (2003). *Gürcistan Tarihi, (Eski Çağlardan 1212 yılına Kadar)*. Hrand D. Andreasyan (çev.), Erdoğan Merçil (Not. ve Yay.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Burçuladze N. vd. (2018). *Tao-Klarceti: Tarih ve Kültür Araştırmaları*, Hasan Çelik-Kevser Ruhi (çev.). Tbilisi: Artanuji Publishing.
- Ceylan, A. (2017). "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*.20, s. 517-568.
- jobadze, v. (2007). *adreuli shua sauk'uneebis kartuli monast'rebi ist'oriul t'aoshi, k'larjetsa da shavshetshi*. tbilisi: universali. (ჯობაძე, ვ. (2007). *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და შავშეთში*. თბილისი: უნივერსალი).
- janashia, s. (1936). *araboba sakartveloshi*. tbilisi: tbilisis dausts'rebuli p'edinst'it'ut'is gamomtsemloba. (ჯანაშია, ს. (1936). *არაბობა საქართველოში*. თბილისი: თბილისის დაუსწრებელი პედიანსტიტუტის გამომცემლობა).
- javakhishvili, i. (1979). *kartulis eris ist'oria*. 1 t'. tbilisi: gamomtsemloba sakartvelos sakhelmts'ipo universit'et'i. (ჯავახიშვილი, ი. (1979). *ქართულის ერის ისტორია*. 1 ტ. თბილისი: გამომცემლობა საქართველოს სახელმწიფო უნივერსიტეტი).
- Çelebi, F. (2019). *Başlangıçtan Günümüze Gürcü Sanatının Ana Hatları*. Ankara: Gece Akedemi.
- Çoğ, M. (2017). *VII.-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- giviashvili, i. k'op'lat'adze, i. (2004). *t'ao-k'larjeti*. tbilisi. (გივიაშვილი, ი. კოპლატაძე, ი. (2004). *ტაო-კლარჯეთი*. თბილისი).
- qazbegi, g. (1995). *sami tve turketis sakartveloshi*. tbilisi. (ყაზბეგი, გ. (1995). *სამი თვე თურქეთის საქართველოში*. თბილისი).
- Hewsen, R. (1992). *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarthac'oyc')*. Wiesbadan: The Long and Short Recensions.
- İbnü'l Esir, (1991). *El-Kâmil fi't-Tarih*, c.3, Ahmet Ağırakça (çev.). İstanbul: Ocak Yayınları.
- ingoroqva, p'. (1954). *giorgi merchule*. tbilisi. (ინგოროყვა, პ. (1954). *გიორგი მერჩულე*. თბილისი).

- kartlis tskhovreba (leont'i mroveli, juansheri)*. (2011). tbilisi: gamomtsemloba akhali ivironi. (ქართლის ცხოვრება (ლეონტი მროველი, ჯუანშერი). (2011). თბილისი: გამომცემლობა ახალი ივირონი).
- k'aralidze, j. (2016). „*k'larjetis udzvelesi p'erioididan XVI s-mde*„. *k'larjeti*, batumi: batumis shota rustavelis sakhelmts'ipo universit'et'i kartvelologiis tsent'ri. (კარალიძე, ჯ. (2016). „კლარჯეთის უძველესი პერიოდიდან XVI ს-მდე„. *კლარჯეთი*, ბათუმი: ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი ქართველოლოგიის ცენტრი).
- Kadiroğlu M.-İşler, B. (2010). *Gürcü Sanatının Ortaçağ*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat.
- Kavrelişvili, R. (2019). "Gürcü Tarihi Kaynaklar ile Edebiyatında Hazarlar". *Orta Çağda Türk-Gürcü İlişkileri*, Roin Kavrelişvili-İbrahim Telloğlu (ed.). Gürcistan: Gori Devlet Eğitim Üniversitesi Basımevi, s. 165-188.
- Lang, D. M. (1997). *Gürcüler*. Neşenur Domaniç (çev.). İstanbul: Ceylan Yayıncılık.
- melikishvili, g. (2012). sakartvelo krist'ianobis mighebidan tamar mepis gardatsvalebamde. *sakartvelos ist'oria*. 2 t'. tbilisi. (მელიქიშვილი, გ. (2012). საქართველო ქრისტიანობის მიღებიდან თამარ მეფის გარდაცვალებამდე. *საქართველოს ისტორია*. 2 ტ. თბილისი).
- Metreveli, R. (2011). *The Golden Age: Georgia From the 11th. Century to the First Quarter of the 13th. Century*. Tbilisi: Artanuji Publishers.
- Mosiaşvili, V. (2019). "XI. Yüzyıl Ortalarında Selçuklular ve Gürcüler", *Orta Çağda Türk-Gürcü İlişkileri*, Roin Kavrelişvili-İbrahim Telloğlu (ed.). Gürcistan: Gori Devlet Eğitim Üniversitesi Basımevi, s. 410-418.
- Sagona, A. (2004). *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier, I: An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province (Ancient Near Eastern Studies Supplement Series)*. Peeters Publishers.
- samushia, j. (2008). *art'anujis tsikhe-kalaki*. tbilisi: gamomtsemloba art'anuji. (სამუშია, ჯ. (2008). *არტანუჯის ციხე-ქალაქი*. თბილისი: გამომცემლობა არტანუჯი).
- silogava, v. shengelia, k'. (2007). *t'ao-k'larjeti*. tbilisi: k'avk'asiis universit'et'is gamomtsemloba. (სილოგავა, ვ. შენგელია, კ. (2007). *ტაო-კლარჯეთი*. თბილისი: კავკასიის უნივერსიტეტის გამომცემლობა).
- Sinclair, T. A. (1989). *Eastern Turkey: An Architectural And Archaeological Survey*. c.2. London.
- Subaşı, Ö. (2013). " XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti". *Turkish Studies*,. 8/5, s. 705-731.
- surguladze, m. (avt'orebi), (2018). *t'ao-k'larjetis mts'ignobruli memk'vidreoba*. tbilisi: k'orneli k'ek'elidzis sakhelobis sakartvelos khelnats'erta erovnuli tsent'ri. (სურგულაძე, მ. (ავტორები), (2018). *ტაო-კლარჯეთის მწიგნობრული მემკვიდრეობა*. თბილისი: კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი).
- taqaishvili, e. (1949). *sumbat' davitis dzis kronik'a*. tbilisi: sakartvelos sss metsnierebata ak'ademiis gamomtsemloba. (თაყაიშვილი, ე. (1949). *სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა*. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა).
- taqaishvili, e. (1991). „*samusulmano sakartvelos dabruneba*“. 1 t'. tbilisi. (თაყაიშვილი, ე. (1991). „*სამუსულმანო საქართველოს დაბრუნება*“. 1 ტ. თბილისი).
- Tellioglu, İ. (2009). *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*. Trabzon: Serander Yayınları.